

تأثیر تنبیه در تربیت کودک از منظر روانشناسی

سیده معصومه صفرپور^۱

چکیده

تنبیه در صورتی که با آگاهی و مطابق اصول روانشناسی و تربیتی اعمال شود، می‌تواند به عنوان یک ابزار تربیتی مؤثر عمل کند. با این حال، سوءاستفاده از آن یا افراط در به کارگیری، پیامدهای جبران‌ناپذیری برای کودک به همراه خواهد داشت. این پژوهش با هدف بررسی تأثیر تنبیه در تربیت کودک از منظر روانشناسی انجام شده است. روش تحقیق به صورت کتابخانه‌ای و اسنادی است و داده‌ها با رویکرد توصیفی-تحلیلی پردازش شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که تنبیه در صورت رعایت اصول و شرایط صحیح، می‌تواند در اصلاح رفتار و تضعیف رفتارهای نادرست مؤثر باشد. روش‌های جایگزین تنبیه بدنی مانند محرومیت موقت، تحریک عواطف و تهدید کنترل‌شده، در صورت اجرای صحیح، آثار مثبتی بر تربیت کودک دارند. با این حال، تنبیه نادرست یا افراطی می‌تواند پیامدهای منفی مانند اضطراب، تحقیر شخصیت و تقویت روحیه زورگویی در کودک ایجاد کند. از این رو، روان‌شناسان تأکید دارند که تنبیه باید به موقع، متناسب با خطا و بدون خشونت باشد و همراه با تشویق رفتارهای مطلوب اعمال شود. همچنین، تنبیه بدنی تنها در موارد ضروری و با رعایت حداقل شدت قابل استفاده است. در نهایت، این پژوهش پیشنهاد می‌کند که والدین و مربیان از روش‌های تربیتی ترکیبی (تشویق، تنبیه منطقی و الگوسازی مثبت) استفاده کنند تا از آسیب‌های روانی-اجتماعی به کودک جلوگیری شود.

واژگان کلیدی: تنبیه، تربیت کودک، روانشناسی، آثار مثبت و منفی، روش‌های تربیتی

^۱ طلبه سطح ۲ مدرسه علمیه ریحانه الرسول(س) نکا

مقدمه

فرزندان به عنوان امانت‌های الهی، موهبتی ارزشمند از سوی خداوند به والدین سپرده شده‌اند و تربیت صحیح آن‌ها مسئولیتی خطیر بر دوش خانواده‌هاست. در فرآیند تربیت کودک، روش‌های متعددی از سوی روان‌شناسان و متخصصان علوم تربیتی ارائه شده است که هر یک می‌تواند در شکل‌گیری شخصیت و رفتار فرزندان تأثیرگذار باشد. در این میان، تنبیه به عنوان یکی از روش‌های تربیتی، در کنار تشویق همواره مورد بحث بوده است.

هرچند تنبیه در صورتی که به‌جا و متناسب باشد، می‌تواند در اصلاح رفتار کودک مؤثر واقع شود، اما افراط یا تفریط در به‌کارگیری آن می‌تواند پیامدهای منفی به همراه داشته باشد. از این رو، شناخت آثار و پیامدهای تنبیه، به‌ویژه از منظر روان‌شناسی، ضرورتی انکارناپذیر است. پژوهش‌های متعددی در حوزه تربیت کودک انجام شده است؛ از جمله معصومه نبی‌زاده در مقاله «آثار منفی تنبیه بدنی کودک» به بررسی آسیب‌های این روش پرداخته است و حسین جلایی نوبری در پژوهش «بررسی انواع تشویق و تنبیه در تربیت کودک از دیدگاه اخلاق اسلامی» به تحلیل این موضوع از منظر اسلامی اشاره کرده است.

اما آنچه این مقاله را از دیگر پژوهش‌ها متمایز می‌سازد، تمرکز بر تأثیر تنبیه در تربیت کودک از منظر روان‌شناسی است. در این نوشتار، با بررسی دیدگاه‌های روان‌شناختی، به تحلیل کارآمدی یا آسیب‌زایی روش‌های تنبیهی و تأثیر آن بر رشد عاطفی، اجتماعی و شناختی کودک پرداخته خواهد شد. هدف از این پژوهش، ارائه راهکارهایی متعادل و علمی برای به‌کارگیری روش‌های تربیتی است که بتواند به والدین و مربیان در پرورش نسلی سالم و متعادل یاری رساند.

آثار مثبت تنبیه در تربیت کودک از منظر روانشناس

برخی گمان می‌کنند تنبیه یک روش منفی در تربیت کودکان است و هیچ تأثیر مثبتی ندارد؛ اما برخلاف نظر این گروه تنبیه آثار مثبتی نیز دارد تنبیه یک روش تربیتی است که اگر چه در شیوه‌های تربیتی گزینه‌ی مطلوب و انتخاب اول نیست اما در برخی موارد و در شرایط خاص می‌توان برای آن آثار مثبتی نیز در نظر گرفت.

اصلاح رفتار

از آثار مثبت تنبیه کودکان می‌توان به اصلاح رفتار اشاره کرد. اصلاح رفتار کودکان برای والدین مهم است و به طور معمول خانواده‌ها تمایل دارند فرزندی مودب و شایسته داشته باشند. اما بسیاری از کودکان ممکن است کارهایی را انجام دهند که مطابق میل خانواده نباشد در نتیجه لازم است خانواده برای اصلاح رفتار کودک از راهکارهایی بهره بگیرند. در گذشته بیشتر روش‌های تربیتی مبتنی بر تنبیهات بدنی بوده است اما امروزه با توجه به روشن شدن آثار منفی تنبیه بدنی غلب خانواده‌ها به دنبال راهکارهایی جایگزین برای تنبیه بدنی هستند از جمله سازوکارهای بازدارنده برای اصلاح رفتار کودک می‌توان به این موارد پرداخت :

۱ محرومیت موقت : این شیوه برای کودکان خردسال مناسب است؛ بدین گونه که او به ازای هر سال سن یک دقیقه در اتاقی بدون امکانات (البته نه تاریک و ترسناک) قرار دهید. پس برای مثال کودک ۳ ساله را ۳ دقیقه و می‌دارید تا در اتاقی بماند و از فعالیت عادی (بازی و تلویزیون و...) محروم شود

اگر کودک شما مقاومت کرد محرومیت او را دو برابر کنید. در مورد نوبیان می‌توان آنها را روی صندلی نشاند و کنارشان ایستاد.

۲ محرومیت: این شیوه برای همه سنین مناسب است؛ به این گونه که کودک را از اسباب بازی تلویزیون و رایانه پول توجیبی و ... به طور مقطعی و متناسب با رفتار نامطلوب محروم کنید.

۳ قهر وسیله‌ای بسیار موثری برای اصلاح رفتار کودک و نوجوان است؛ البته نباید طولانی و در استفاده از آن زیاده روی شود.

۴ تحریک عواطف و احساسات: برای اصلاح رفتار می‌توان احساس کودک و نوجوان را با جمله‌های عاطفی (برای این عمل تو غصه می‌خورم؛ یا از این کار تو رنجورم و ...) تحریک کرد. توجه داشته باشید که استفاده پی در پی از این شیوه، آن را بی‌اثر می‌کند.

برخی والدین (به ویژه مادر) در تحریک عاطفه کودک با جمله‌هایی از قبیل (تو با این رفتار مرا پیر می‌کنی؛ با این عمل باعث مرگ من خواهی شد و...) زیاده روی می‌کنند که ممکن است احساس فرزند را جریحه‌دار کند و آثار روحی بدی داشته باشد.

۵ بده بستان: فرزند نیازهای فراوانی دارد. اگر به خواسته شما مبنی بر اصلاح رفتار خود بی‌توجهی می‌کند منتظر باشید تا برای رفع نیاز خود نزد شما بیاید. این هنگام به او بگویید من هم خواسته‌ای دارم؛ خواسته‌ام را برآور (بده) تا به نیازت پاسخ گویم (بستان)

۶ تهدید به تنبیه: در صورت عدم تأثیر سازوکارهای پیش گفته، تهدید به تنبیه بدنی البته به طور غیر مستقیم و با کنایه می‌تواند موثر باشد. (دهنوی، ۱۳۹۱: ص ۹۸ و ۹۷)

تنبیه بدنی باید به صورت طرحی از پیش تعیین شده و کاملاً حساب شده باشد. والدینی که از روی عصبانیت و برای تشفی صدر (خنک شدن دل) فرزندان خود را کتک می‌زنند نه تنها کودک را اصلاح نمی‌کنند بلکه او را جری‌تر و در ارتکاب جرم ماهرتر خواهند کرد. (دهنوی، ۱۳۹۱: ص ۹۶)

حضرت علی علیه السلام می‌فرمایند: «من لم یصلحو حسن المدارات یصلحو حسن المكافات» کسی که خوش رفتاری او را اصلاح نکند، خوب کیفر دادن او را اصلاح خواهد کرد. (غررالحکم، جلد ۱، ص ۶۰۴). همچنین حضرت علی علیه السلام در جایی دیگر فرمودند: «استصلاح الاخیار باکرامهم والاشرار به تعذیبهم» راه و روش اصلاح خوبان به بزرگداشت آنهاست و اصلاح بدان به تنبیه و عقاب آنهاست. (بحارالانوار، ۷۵، ص ۸۲).

با توجه به این دو روایت می‌توان گفت: تنبیه اثر اصلاحی دارد و در مواردی که اثر اصلاحی هم نداشته باشد دست کم اثر بازدارندگی خواهد داشت که این نیز در امر تربیت مطلوب است.

از دیدگاه اسلام هم در صورتی که فرزند مرتکب یکی از گناهان کبیره شده باشد سرپرست او می‌تواند به قدری که ادب شود و دیه واجب نشود او را به صورت بدنی تنبیه کند. (موسوی خمینی، ۱۳۹۲: ج ۴۱، ص ۱۳۲).

اگر سازوکارهای بازدارنده یعنی تحریک عواطف، قهر، و محرومیت و... اثری نداشت می‌توانید از تنبیه بدنی استفاده کنید. البته در صورتی که به شرایط آن توجه داشته باشیم. مقصود از تنبیه بدنی در نوپایان، ضربه‌ای کوچک به پشت دست در صورت انجام کارهای خطرناک و در سنین بالاتر، زدن با کف دست به کفل یا زدن با انگشتان دست به بدن است. در تنبیه بدنی، هرگز از ترکه، کمر بند و یا شلاق و امثال آن استفاده نکنید. به جز نوپا که در صورت ارتکاب عمل خطرناک، همان لحظه باید عکس العمل نشان دهید، در کودک بزرگ‌تر، پیش از تنبیه، بهتر است او را تهدید کنید و این تهدید به تنبیه بدنی باید غیرمستقیم و با کنایه باشد (کاری نکن که کاسه صبرم لبریز شود. مرا وادار به کاری نکن که بعد پشیمانی داشته باشد و...). پس از چند بار تهدید تنبیه را به صورت پیش گفته عملی سازید مطمئن باشید تأثیر فراوانی خواهد داشت؛ زیرا کودکی که سال‌ها بردباری پدر و مادر را دیده و استفاده آنان از سازوکارهای بازدارنده را مشاهده کرده و اتمام حجت آنان را به گوش شنیده، خود را مستحق چنین برخوردی می‌داند و به طور قطع در اصلاح رفتارش اثر خواهد گذاشت.

توجه داشته باشید وقتی کودک را تنبیه می‌کنید علت آن را هم به او بگویید. (دهنوی، ۱۳۹۱: ص ۹۵ و ۹۶). بنابراین تنبیه کودکان می‌تواند در اصلاح رفتار آنها اثر مثبت داشته باشد.

تضعیف رفتارهای بد

از جمله آثار مثبت تنبیه می‌توان به تضعیف رفتارهای بد اشاره کرد. بدرفتاری کودکان معمولاً به برخی مشکلات که در کلام و یا رفتار کودکان نمود می‌یابد، اطلاق می‌شود. این مشکلات رفتاری کودکان ممکن است موجب آسیب به خود و دیگر همسالانش شود. بدرفتاری کودکان معمولاً مخرب است؛ و در اکثر موارد نیاز به مدیریت و مداخله مراقبین یا والدین ضروری است.

در حقیقت بدرفتاری کودکان، احساسات عمیق‌تری مانند تنهایی ترس و درد را می‌پوشاند اگر علت و نتایج بدرفتاری کودک را ریشه‌یابی نکنیم، ممکن است ناخواسته این احساسات کودک را وخیم‌تر کنیم. ما باید درباره این احساسات کودک با او صحبت کنیم تا بتوانیم ریشه و علت اصلی را دریابیم. بسیاری از والدین به سختی این حقیقت را می‌پذیرند. اما لازم است واقع بین باشیم و برای حل مسئله اقدام کنیم. (عصر ایران، ۱۴۰۴/۲/۱۰).

دلایل زیادی وجود دارد که می‌تواند باعث عصبانیت، طغیان‌های عاطفی یا به طور کلی رفتار بد و غیر منتظره یک کودک شود. از دلایل بروز این رفتارها می‌توان به مسائل بیولوژیک همچون گرسنگی یا خستگی بیش از حد، اختلالات و چالش‌های مرتبط با یادگیری و دلایل عاطفی مانند ناتوانی در کنار آمدن یا توصیف احساسات خود نام برد. ناگفته نماند که محیط کودکان نیز می‌تواند بر رفتار آنها تاثیر بگذارد. (فلیمو، ۱۴۰۴/۲/۹).

بدرفتاری کودک شامل عدم احترام به قوانین، پرخاشگری و نافرمانی است. بدرفتاری‌های مکرر می‌تواند پیامدهای عمیقی در زندگی اجتماعی، تحصیلی و روانی کودکان به جا بگذارد. کودکی یکی از مهم‌ترین مراحل زندگی هر فرد است و آنچه در این دوران رخ می‌دهد، تاثیر زیادی بر زندگی آینده او خواهد داشت بد رفتاری کودکان نه تنها می‌تواند روی عملکرد تحصیل و روابط اجتماعی آنها تاثیر منفی بگذارد؛ بلکه بر سلامت روانی و احساسی آنها نیز تاثیر عمیقی دارد. (نورث، ۱۴۰۴/۲/۱۰).

تنبیه طبق آداب و اصول، روشی برای بیدار کردن و هوشیار ساختن آدمی از بدی و کجی است. و اگر در این کار اهمال شود و درخت تباهی در وجود کودک یا نوجوان تا بزرگسالی رشد کرده و تناور گردد؛ قطع ریشه آن بسیار دشوار و گاه ناممکن می‌شود. در واقع تنبیه سالم نوعی روش انضباطی است؛ که به کاهش رفتار غیر مطلوب در کودکان و نوجوانان منجر می‌شود. هدف آن متوقف کردن یا تضعیف رفتار نادرست است.

« تنبیه به صورت‌های گوناگون ممکن است انجام گیرد ؛ یک نگاه ناراضی و گاه خشم آلود ، بی‌اعتنایی و شاید قهر، توبیخ، سرزنش پنهانی، امتیاز منفی دادن، محروم کردن از گردش، بازی، مهمانی یا تماشای تلویزیون، بی‌توجهی به خواسته‌های او، تندی و شدت عمل نشان دادن و سرانجام تنبیه بدنی، همه این‌ها یک هدف را دنبال می‌کند ؛ و آن اینکه کودک از ترس گرفتار شدن به آنها از کار ناپسند دوری جوید» . (یوسفیان، ۱۳۹۵: ص ۱۳۱).

«اگر والدین در مقابل کارهای زشت و ناپسند کودکان سکوت کنند؛ کودکان بر خطاهای خود افزوده و جسارت بیشتری پیدا می‌کنند، و اگر عکس العمل نشان داده و فرزندان را تنبیه کنند، چه بسا که مشکلات دیگری هم بیافرینند» . (طیبی، ۱۳۹۰: ص ۱۱۲).

«تنبیه و مجازات کودک را نمی‌توان به عنوان یک وسیله منحصر به فرد و ضروری دانست ؛ بلکه در تربیت و اصلاح کودک می‌توان از وسایل دیگری مانند معاشرت با افراد خوب، بیان مفاسد کارهای بد، پند و اندرز و تعریف و تمجید از صفات خوب کودک استفاده نمود. بنابراین، یک مربی آگاه و آشنای به روش‌های صحیح تربیتی، نیاز زیادی به تنبیه پیدا نخواهد کرد. البته نمی‌توان مجازات و تنبیه را به طور کلی از برنامه‌های تربیتی حذف نمود؛ بلکه گاهی لازم می‌شود و آن در صورتی است که مربی از اعمال روش‌های دیگر تربیتی نتیجه نگیرد و برای اصلاح کودک چاره‌ای جز تنبیه نباشد. در این صورت می‌تواند از تنبیه استفاده کند» . (امینی، ۱۳۸۴: ص ۴۳۹-۴۴۰).

«تنبیه ممکن است به صورت گوناگون انجام گیرد و منحصر به کتک زدن نیست؛ زیرا ترش رویی و اخم نیز نوعی تنبیه است؛ همچنان که محروم کردن کودکان از بعضی امور خوشایند و پرجاذبه نیز تنبیه دیگری است. اما در تنبیه جسمانی نیز مراد توسل به شیوه‌های خشن و وحشیانه و ضربه زدن با ترکه انار و شیلنگ و شلاق و ... نیست. مثلاً در مورد وسیله تنبیه زن به وسیله شوهر که قرآن در آیه «واضربوهن» . (نساء/۳۴). به آن اشاره کرده، مرحوم طبرسی در مجمع البیان از امام باقر علیه السلام نقل می‌کند که مقصود «زدن با مسواک» است . بنابراین، اگر در باب تنبیه زن توسط شوهر بدین گونه برخورد شود، شیوه خاص تنبیه کودک نیز معلوم است» . (طیبی، ۱۳۹۰: ص ۱۱۶).

شرط ثابت قدم بودن و به موقع تنبیه کردن

هر تنبیهی اثرش را با گذشت زمان از دست می‌دهد؛ پس کودک باید در تمام مواردی که رفتار بدی از او سر می‌زند، منتظر پیامد رفتارش باشد. اما این مسئله نیز مهم است که ، اگر بیش از حد تنبیه کنید ؛ کودک عادت کرده و نتیجه مثبتی از آن نخواهد گرفت. کودک باید بداند تا چه مدت از یک فعالیت خاص محروم خواهد شد ؛ و برای پایان دادن به محرومیت باید چه کاری انجام دهد تا پاداش آن، پایان به تنبیه مورد نظر

باشد. در خصوص تنبیه نیز باید آن را کنترل شده اعمال کرد؛ مثلاً تنبیه بدنی در حد یک ضربه کوچک به دست و یا پشت کودک باشد. کودکان هنگامی که با سماجت و پافشاری برای رسیدن به هدف مورد نظرشان توجه نشوند؛ و والدین کنشی نسبت به حرکتشان انجام ندهند؛ رفتار خود را تغییر می‌دهند که این تغییر رفتار، نیازمند دقت و انگیزه‌ای صحیح برای کودک است. (صادقی رود سری، ۱۳۸۷: ص ۲۲۴-۲۲۶).

برای اینکه تنبیه اثرگذار باشد شرایط زیر را باید مد نظر قرار داد:

۱ به طوردقیق مشخص کنید که چه رفتاری چه جریمه‌ای دارد و همچنین مشخص شود چه امتیازاتی از او گرفته خواهد شد.

۲ تنبیه باید با تشویق همراه باشد تا موثر واقع شود. (مهدی‌پور، ۱۳۸۶: ۴۸-۴۹)، (صادقی رودسری، ۱۳۸۷: ص ۲۲۶)، (یوسفیان، ۱۳۹۵: ص ۱۳۲).

۳ تنبیه نباید آنقدر سنگین باشد که فرزندان به شما بدهکار شود و نتواند بدهی خود را پرداخت کند.

۴ تنبیه کردن و دیدن نقاط ضعف فرزندان نباید به گونه‌ای باشد که نقاط قوت و موفقیت‌های آن از نظر پنهان بماند. (مهدی‌پور، ۱۳۸۶: ص ۴۸ و ۴۹).

۵ تنبیهی انتخاب شود که رفتار نامطلوب را کاهش دهد. در تنبیه زیاده روی نشود؛ و به حداقل تنبیه اکتفا شود؛ و از آن فراتر نروند. (طبسی، ۱۳۹۰: ص ۱۱۶)، (صادقی رودسری، همان)، (یوسفیان، همان).

روایت حماس بن عثمان می‌گوید: از امام صادق علیه السلام درباره تعذیب و زدن کودک و بنده زرخرد پرسیدم؟ حضرت فرمود: ۵ یا ۶ ضربه بیشتر زن در همین اندازه نیز نرمش نشان بده.

در روایت دیگر آمده «قلت لابی عبدالله فی ادب الصبی و المملوک، فقال: خمسة او ستة و ارفق به» بیش از سه ضربه زدن قصاص دارد. (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۸، ص ۳۷۲).

از جمله وصایای پیامبر به علی علیه السلام «لاتفرین فوق ثلاث فانک ان فعلت فهو قصاص یوم القیامه» برای تادیب بیش از سه ضربه زن، زیرا اگر چنین کردی روز قیامت قصاص خواهی شد. (ورام، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۱۵۵).

۶ تنبیه به تعویق انداخته شود؛ و ثابت قدم بودن در آن لازم است.

۷ برای اصلاح رفتار به کودک فرصت داده شود.

۸ تنبیه بدنی باید کنترل شده و مختصر باشد. (صادقی رودسری، همان).

۹ تنبیه باید به عنوان آخرین روش تربیتی به کار گرفته شود.

۱۰ در تنبیه، باید عمل کودک نکوهش شود نه شخصیت او.

۱۱ لازم نیست تنبیه همیشه زبانی باشد؛ گاه یک نگاه ملامت بار، بی‌اعتنایی و مانند آن کارسازتر است.

۱۲ اگر کودک از کار خود پشیمان شده و از رفتارش بازگشته است، باید او را با مهر و نوازش پذیرفت.

۱۳ به رخ کشیدن خوبی‌های همسالان کودک، در بیشتر موارد حس حسادت کودک را تحریک می‌کند.

۱۴ والدین نباید به تنبیه بدنی متوسل گردند.

۱۵ تنبیه در حضور جمع به ویژه در مقابل دوستان کودک سودی در پی ندارد.

۱۶ تنبیه نباید برای انتقام و تشفی خاطر انجام پذیرد. (یوسفیان، همان).

نتیجه

تنبیه به عنوان یکی از ابزارهای تربیتی، در صورتی که با آگاهی و رعایت اصول روان‌شناسی اعمال شود، می‌تواند در اصلاح رفتارهای نادرست کودکان مؤثر باشد. روش‌های جایگزین تنبیه بدنی مانند محرومیت موقت، تحریک عواطف و تهدید کنترل‌شده، در صورت اجرای صحیح، می‌توانند رفتارهای نامطلوب را تضعیف و رفتارهای مطلوب را تقویت کنند. با این حال، تنبیه نادرست یا افراطی می‌تواند پیامدهای منفی جدی مانند اضطراب، تحقیر شخصیت و تقویت روحیه زورگویی در کودک ایجاد کند. از این رو، روان‌شناسان تأکید دارند که تنبیه باید به موقع، متناسب با خطا و بدون خشونت باشد و همراه با تشویق رفتارهای مثبت اعمال شود. در نهایت، ترکیب روش‌های تربیتی شامل تشویق، تنبیه منطقی و الگوسازی مثبت، بهترین راهکار برای پرورش کودکانی سالم و متعادل است. والدین و مربیان باید با آگاهی از اصول روان‌شناسی تربیتی، از آسیب‌های روانی-اجتماعی به کودکان جلوگیری کنند.

منابع

* قرآن کریم

۱- ابن شعبه هرازی، حسین، (۱۳۶۳) تحف العقول، محقق/مصحح: علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین.

۲- اسپرائینی، محمد امین، (۱۴۰۱) نگاهی نو به آرای اسلام، روانشناسی و علوم تربیتی درباره تشویق و تنبیه، تهران، پنجمین همایش ملی تحقیقات میان رشته ای در مدیریت و علوم انسانی.

- ۳- امینی، ابراهیم، (۱۳۸۴) اسلام و تعلیم و تربیت، قم، موسسه بوستان کتاب.
- امینی، ابراهیم، (۱۳۹۰) تربیت، قم، بوستان کتاب (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه).
- ۴- آنت کاست-زان، (۱۳۸۸) هرکودکی می تواند رفتار صحیح را بیاموزد، مترجم: شیده کرمانشاهانی، تهران، جوانه رشد.
- ۵- بشیری، ابوالقاسم، (۱۳۸۷) اختلالات رفتاری، قم، دفتر نشر معارف.
- ۶- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، (۱۴۱۰ق) غررالحکم و درر الکلم، محقق/مصحح: سید مهدی رجایی، قم، دارالکتاب الاسلامی.
- ۷- حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ق) وسائل الشیعه، محقق/مصحح: موسسه آل البيت علیه السلام، قم، موسسه آل البيت علیه السلام.
- ۸- دهنوی، حسین، (۱۳۹۱) نسیم مهر (۱)، قم انتشارات خادم الرضا (علیه السلام).
- ۹- سلحشور، ماندانا (۱۳۹۶) قلدری...!!! نه؛ کودکان خود را آگاه کنید، نشریه پیوند، شماره ۴۵۰.
- ۱۰- صادقی رودسری، لیلا، (۱۳۸۷) بایدها و نبایدها در تربیت کودکان و نوجوانان، تهران، انتشارات سخن.
- ۱۱- طبسی، محمدجواد، (۱۳۸۳) حقوق فرزندان در مکتب اهل بیت، قم، بوستان کتاب.
- ۱۲- عمید، حسن، (۱۳۸۹) فرهنگ فارسی عمید، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- ۱۳- لیثی واسطی، علی بن محمد، (۱۳۷۶) عیون الحکم و المواعظ، محقق/مصحح: حسین حسینی بیرجندی، قم، دارالحديث.
- ۱۴- مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ق) بحارالانوار، محقق/مصحح: جمعی از محققان، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- ۱۵- مطهری، مرتضی، (۱۳۸۰) تعلیم و تربیت در اسلام، تهران، انتشارات صدرا.
- ۱۶- مقدس نیان، سیدمحمد و محمدی، محمد مهدی، (۱۳۸۸) آداب معاشرت، قم انتشارات زمزم هدایت.
- ۱۷- موسوی خمینی، سید روح الله، (۱۳۹۲) موسوعة الامام الخميني، قم، موسسه تنظيم و نشر آثار امام خمینی.

- ۱۸- مهدی پور، فرامرز، (۱۳۸۶) روش‌های تربیت فرزندان، تهران، انتشارات لوح زرین.
- ۱۹- ورام ابی فراس، مسعود بن عیسی، (۱۴۰۱ ق) مجموعه ورام، قم، مکتبه فقیه.
- ۲۰- هدایتی، مهنوش، (۱۳۹۰) فلسفه برای کودکان و کنترل پرخاشگری، نشریه تفکر و کودک، شماره ۱.
- ۲۱- هیئت مولفان، (۱۳۸۶)، روانشناسی عمومی، تهران، دانشگاه پیام نور.
- ۲۲- یوسفیان، نعمت الله، (۱۳۹۵)، تربیت دینی فرزندان، قم، انتشارات زمزم هدایت.